

BİLİMLER IŞIĞINDA YARATILIŞ

KUR'ÂN IŞIĞINDA EVRİMÇİ YARATILIŞ GÖRÜŞÜNÜN DEĞERLENDİRİLMESİ

Prof.Dr. Veysel GÜLLÜCE

ERZURUM-2022

**KUR'ÂN IŞIĞINDA EVRİMCI YARATILIŞ GÖRÜŞÜNÜN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE

ERZURUM 2022

Giriş

Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de: "*Allah'tan başka yaratıcı mı var?*" (Fâtır, 35: 3) diyerek kendisinden başka yaratıcı olmadığını tekitli bir surette bildirir. Öte yandan; "*Her şeyin yaratıcısı...*" (Zümer, 39: 62) diyerek kendisi dışındaki bütün varlıkların yaratılmış olduğunu belirtir. "*Yaratma ve emir O'nundur.*" (A'râf, 7: 54) diyerek yaratma işinin uluhiyetinin bir özelliği olduğunu bildirir.

Kur'ân'a göre Yüce Allah varlıkları yarattıktan sonra onları kendi hallerine bırakmamıştır. O yarattıklarından daimî bir surette haberdardır. Kâinattaki bu denge ve düzen onun her şeyi idare eden kudretinin eseridir. Bir ân kâinat üzerindeki tasarrufundan el çekse her şey birbirine karışıp denge bozulur: "*Allah gökleri ve yeri tutar...*" (Fâtır, 35: 41) "*O Her ân bir şe'ndedir.*" (Rahman, 55: 29), "*O'nun haberi olmadan bir yaprak dahi düşmez.*" (En'am, 6: 59). Şu hâlde büyük-küçük her varlık ve her canlı onun eseridir. Allah hiçbir varlıktan ve canlıdan habersiz değildir.

Kur'ân'da yaratılış konusu çok geniş bir alan kapsar. Bütün varlıkları içine alır. Kur'ân kâinâtın ilk halinden, göklerin ve yerin yaratılış ve düzenlenmesinden, başlangıçta bitişik olan göklerin ve yerin daha sonra ayrıldığından (Enbiyâ, 21: 30), semavât ve arzın "altı gün" olarak ifade edilen altı devirde/merhalede yaratıldığından, yer küredeki kûtların (bitki ve rızıkların) dört merhalede takdir edildiğinden (Fussilet, 41: 10) bahseder. Her canlıya su ile hayat verildiğini (Enbiya, 21: 30), keza her canlının sudan yaratıldığını bunlardan kiminin karnı üzerinde süründüğünü, kiminin iki, kiminin de dört ayak üzerine yürüdüğünü belirtir (Nûr, 24: 45). Canlıların çift yaratıldığına, büyük ve küçükbaş hayvanların ikişerli/çift olarak ayrı ayrı yaratıldığına işaret eder (En'am, 6: 142-144; Zümer, 39: 6). İnsana gelince, Kur'ân insanın yaratılış hakkında tafsilatlı bilgi verir. İlk insanın topraktan yaratılış merhalelerini çeşitli âyetlerde anlattığı gibi, diğer insanların anne rahmindeki yaratılış merhalelerini de ayrıntılı bir şekilde anlatır. Tüm bu âyetlerde herhangi bir canlı türünün bir diğerine dönüştüğüne, birbirlerinden türediğine dair bir ifadeye rastlanmaz. Bilakis türlerin müstakil olarak yaratıldığı ifade edilir.

---

¹ Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Not: Bu yazı daha önce benzer adlarla yayımlanmış çeşitli tebliğlerimiz ve "Günümüz Tefsir Problemleri" adlı eser için tarafımdan yazılmış olan kitap bölümünden istifade edilerek hazırlanmıştır.

Kur'ân'da anlatılan yaratılış konularına dikkat ettiğimizde iki türlü yaratılış sahnesine şahit oluruz. Birincisi fevrî yani ânî ve defî yaratmadır. Buna ibdâ' (yoktan yaratma) da denilir. İkincisi ise tedricî yaratmadır. Buna da inşa yani yaratılan şeyin merhaleler halinde, zaman içinde tamamlanıp kemâle erdirilmesi denilir. Fevrî yani ânî -bir anda olup bitme- tarzındaki yaratmaya, "*Bizim emrimiz ancak bir keredir; bir göz kırpması gibidir*" (Kamer, 54: 50) "*Bir şeyi yaratmak istediğimizde ona sadece ol deriz o da derhal oluverir.*" (Yâsîn, 36: 82) âyetleri örnek olarak zikredilebilir. Tedricî yaratma hususunda ise semavâtın altı günde yaratılışına dair âyetleri örnek olarak zikredebiliriz. Yaratmanın bu iki kısmı arasında bir tezat olmayıp fevrî yaratma Yüce Allah'ın kemâl-i kudretini, diğeri ise sünnetini (âdetullah) ve bunun gerçekleşme şeklini ifade eder.²

1. Evrim ve Evrimci Yaratılış Teorisi

Daha çok ateistler tarafından savunulan ve temelinde hayatın başlangıcının ve canlıların çoğalmasının tesadüflerle olduğunu iddia eden evrim teorisi taraftarlarına göre, milyonlarca yıl önce, "kozmetik çorba" olarak tabir edilen o günkü denizler içinde hayat tesadüfen bir hücrenin meydana gelmesiyle başlamıştır (!) Daha sonraları bu tek hücreli canlı yine tesadüflerle çoğalmış, çok hücreli hale dönüşmüş, böylece hayat denizde başlayarak tesadüflerle çoğalıp gelişmeye başlamış, ilkel olarak tabir edilen ilk canlılar milyonlarca senelik süreç içinde buldukları ortama ayak uydurmaya çalışarak gelişmeye, doğal seçilim yoluyla başkalaşım çoğalmaya, çeşitli türler oluşturmaya başlamışlardır (!)

Zaman içinde karaya vurup savrulan bazı deniz canlıları, yine uzun süreçler sonunda oraya ayak uydurmuş böylece hem deniz hem de karada yaşayabilen amfibi canlılar oluşmuş, bunların bir kısmı karanın içlerine dalarak oralardaki ortamlara uyum sağlamış, böylece karadaki türler oluşup çoğalmaya başlamış... Primatlar, maymunlar, kuyruksuz maymunlar ve insan bu silsilenin bir halkası olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreç devam edip gitmektedir. Böylece insan özel bir varlık değil maymunu varlıklardan zamanla türemiş bir hayvandır. Ünlü evrimci Dawkins'in "*Kör Saatçi*" adlı kitabına "Biz hayvanlar"³ (!) diye başlayarak yaptığı vurgu, bu inancın tipik bir örneğidir (Dawkins, 1998: 1). Dawkins'in kitabına isim olarak seçtiği "*Kör Saatçi*"den kastı "doğal seçilimdir." Kendisi şöyle diyor: Doğal seçilim doğanın kör saatçisidir; kördür, çünkü ileriye görmez, sonuçları hesaplamaz, görünen bir amacı yoktur." ardından "Yine de doğal seçilimin yaşayan sonuçları, usta bir saatçinin tasarımlarını akla getiriyor." deyince bir itirafta bulunması beklenirken devamla "Bizi etkileyen bir tasarım ve planlama yanılması

² Muhammed Hamidullah, "*Halku'l-Kâinât ve Aslu'l-Envâ Hasebe'l-Kur'an ve'l-Müfekkire'l-Müslimin*". (Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Prof. M. Tayyib Okiç Armağanı içinde). Ankara: Sevinç Matbaası, 1978, s. 38

³ Dawkins, R. (1998). *Kör Saatçi*. (çev: Feryal Halatçı). Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları/Semih Ofset, 1998, s. 1.

bu..."⁴ diyerek, kâinattaki düzenin Allah'ın varlığına delaletini itiraf etmekten kaçınmaktadır. Dawkins'in bu tavrı bize Hz. İbrahim'in kavminin putlar karşısındaki tavrını hatırlatıyor. Şöyle ki: Putlarının kırılıp parçalandığını gören kavmi İbrahim'e (a.s.) "Bunu ilahlarımıza sen mi yaptın ey İbrahim" diye çıkışınca Hz. İbrahim "Bilakis şu büyükleri... Onlara sorun! Eğer konuşabiliyorlarsa!" diye cevap vermiş, bunun üzerine kavmi vicdanlarının sesine kulak verip yanlışlarını itiraf etmişler fakat daha sonra 'Andolsun, bunların konuşmayacağını sen de bilirsin' diyerek eski inanç ve inatlarına dönmüşlerdir (Enbiya, 21: 62-65).

Türlerin evrimini ifade eden Evrim Görüşüne göre hayat tamamen tesadüfi, başıboş, sahipsiz, gagesiz bir şeydir. Kâinatta gözlemlenen en mükemmel ve en güzel surette yaratılmış canlıları her şeyi bilen, görüp gözeten ve her şeye kadir bir Yaratıcı'ya nispet etmeyen ateist evrimciler; canlılarda görünen mükemmel sistemler, avlanma, barınma, yuva yapma, çok uzak mesafelerden şaşırmadan yuvasına dönme, gizlenme, zor şartlarda hayatlarını sürdürebilme, mükemmel duyu organlarına sahip olma gibi durumlarda gözlenen harika özelliklerin izahında zorlanmakta ve tüm bunların başıboş ve tesadüfi gelişmeler sonucunda olduğuna dair ilginç ve gülünç açıklamalar yapmaktadırlar. Mesela okyanusların derinliklerinde kaynar suların bulunduğu bir ortamda hayatını sürdürecektir donanımla yaratılmış bir balık türü için, "Bu balık zamanla böyle bir ortamda yaşamanın bir yolunu bulmuş!"; bulunduğu ortamdaki ağaçların yaprağına tıpa tıp benzer yaratılarak gizlenip kamufle olan bir böcek için, "Hayatta kalmanın yolunu böyle bulmuş!" veya filler için "Bedenlerini büyüterek kendilerini korumanın yolunu bulmuşlar!" gibi açıklamalarla; o canlıların çevreye uyum için veya kendilerini korumak, müdafaa etmek için bir takım organlar geliştirdikleri iddia edilmektedir. Bu iddialar hayvanlar için olduğu kadar bitkiler için de dile getirilmektedir. Bitkilerin de âdetâ yaratıcı özelliğe sahip, kendini çevreye uyduran, kendilerini korumak ve zor şartlarda hayatta kalabilmek için dâhiyane özellikler geliştirebilen, bünyelerinde değişiklikler yapabilen varlıklar olduğu anlatılır. Böylece bu anlayış sahipleri "Onların ağızlarından çıkan sözler ne kadar çirkin!" (Kehf, 18: 5) âyetinde şiddetle kınanan müşriklerin safında yer almaktadırlar. Çünkü Allah'ı tanımayan bu bakış açısıyla, O'nun yerine âdetâ tabiat, evrim ve bizzat canlıların kendileri ilahlaştırılmaktadır. Hakikatte bilimsel hiçbir temeli ve delili olmayan bu trajik-komik izahlar bilimsel birer gerçekmiş gibi her gün çeşitli belgesel programlarda dile getirilmekte, bu iddialar bilim adı altında takdim edilmekte, ateist fikirler bilim kılıfı içinde sunulmaktadır. Bu konuda yüzlerce ilginç örnek sıralayabiliriz. Örneğin, denizlerdeki diğer balıkların aksine balina türünün memeli oluşunu şöyle izah etmektedirler: Denizlerde başlayıp çoğalıp gelişen hayat karaya sıçradıktan sonra karada da evrim devam etmiş, böylece çeşitli kara hayvanları

---

⁴ Dawkins, a.e., s. 25

türemiştir. Bunlardan biri olan ayıların veya ayı benzeri başka hayvanların bir kısmı zamanla tekrar denize dönmüş, denizde yaşamaya ayak uydurmuş ve derken memeli bir tür olan balinalar oluşmuştur (!) Karada dolaşan hayvanların -kendi anlayışlarına göre- kuş olup havaya nasıl yükseldikleri konusunda çaresizlik içinde ileri sürdükleri tekellüflü (zorlamalı) açıklamalar da böyledir. Bazılarına göre bir takım hayvanlar veya dinazorlar başları üzerinde uçuşan böcekleri kovmak veya yakalamak için ön ayaklarını yukarı doğru kaldırmışlar, bu hareketler uzun yıllar ve nesiller boyunca tekrar edilince kollar yukarı doğru uzamış, kanatlara benzemiş, zamanla tüylü birer kanat olup havalanmalarını sağlamışlardır (!). Bu açıklamaların tutarsızlığını ve imkânsızlığını fark eden bazı evrimciler ise çözümü mutasyonlarda aramışlar, bir dinazor yumurtasından günün birinde aniden bir kuşun çıkmış olabileceğini (Sıçramalı Evrim Teorisi) iddia etmişlerdir. Böylece kâinattaki canlıların âni ve def'i bir surette mucizevî bir şekilde yaratılabileceğini bir türlü akıllarına sığdıramayan ve böyle bir durumun bilimsel bir yaklaşım olamayacağını iddia eden evrimcilerin bizzat kendileri, çaresiz kaldıkları bu tür durumları izah etmek için mutasyonları devreye sokarak, genlerdeki tesadüfi değişimler sonucunda bir canlıdan bir başkasının türemiş olabileceğini, yani bir nevi mucizenin gerçekleştiğini iddia etmişlerdir. Ancak iddia edilen şey sahipsiz, başıboş ve tesadüfi bir mucizedir!

Eğik yürüyen insan atalarının (!) nasıl dik yürümeye başlayan homo-erectus'a dönüştüklerine (!) dair izahlar da böyledir: Evrimcilere göre, yüksek otlaklarda ve çayırlarda yaşayan bazı maymun türleri, etraflarını görebilmek için ayakları üzere dikelmek zorunda kalmışlar, nesiller boyunca devam eden bu durum onların dik yürümelerine sebep olmuştur (!)

Bütün bu ilginç açıklamaların temelinde Allah'ı kabul etmemek, bütün varlıklara hâkim, onlar üzerinde tasarruf eden bir ilahı tanımamak yatmaktadır. Allah'a iman olmayınca, her şeyin tesadüf, sebepler veya tabiatın oyuncağı olduğuna inanmaktan başka çare kalmamaktadır. Onların bu hallerini şu âyetler ne de güzel anlatmaktadır: *"Ey insanlar! Size bir örnek verildi. Şimdi ona iyi kulak verin. Sizin Allah'tan başka taptıklarınız bir sinek dahi yaratamazlar, hepsi bunun için toplansalar bile... Eğer sinek onlardan bir şey kapsa, bunu ondan kurtaramazlar. İsteyen de âciz, istenen de."* (Hacc, 22: 73); *"Allah'tan başkalarını dost edinenlerin durumu, kendine bir ev edinen örümceğin durumu gibidir. Evlerin en dayanıksızı ise şüphesiz örümcek evidir. Keşke bilselerdi!"* (Ankebût, 29: 41).

Evrimsel teori ateist evrimciler için, varlıkların varoluşunu izah etme yolunda adeta bir can simidi olmuştur. Çünkü her bir mükemmel varlık türünün tesadüfen ayrı ayrı ortaya çıktığını iddia etmek bir ateist veya evrimci için dahi inanması güç bir durumdur. Buna karşın, tesadüfen bir hücreli canlının oluştuğunu kabul edip daha sonra bütün canlıların, uzun süreçler içinde birbirlerinden türeyerek meydana geldiğini iddia etmek

onlar için birinci duruma nispeten daha kolay ve makul bir yorum olarak görünmektedir. Bu yüzden ki, bu teori ortaya atıldıktan sonra ateistler tarafından büyük kabul görmüş ve sahiplenilmiştir. K. Marx'ın içten hayranı olduğunu ifade ettiği Darwin'in kitabını bitirdikten sonra aktardığı şu ifadeler bunun bir örneğidir: "Bizim görüşlerimizin doğal tarih temelini içeren kitap, işte budur."⁵ Dawkins'in şu ifadeleri de bu manadadır: "Darwin öncesinde Tanrıtanımazlık mantıksal olarak savunulabilirdi belki; fakat ancak Darwin sayesinde ki entelektüel açıdan tatmin olmuş bir tanrıtanımaz olabiliyoruz."⁶

Hakikati bu olan ve temelde ateizme, materyalist tabiatçı düşünceye dayanan evrimci görüş, ideolojik yaklaşımlarla bir teori olduğuna bakılmaksızın bilimsel bir gerçek olarak kabul edilip sıkça gündeme getirilmiştir. Öyle ki gazete, dergi, kitap ve ansiklopedilerde yer almış; bitki ve hayvanlarla ilgili belgeselerde bu teoriden sıkça bahsedilir olmuş; pek çok filmin hatta çizgi filmlerin konusu olmuştur. Karikatürlerde, reklamlarda dahi bu görüşe yer verilmiştir. Böylece insanlar yoğun bir evrim propagandasıyla karşı karşıya kalmış, sonuç olarak pek çok kimse bu teorinin tartışmasız bilimsel bir gerçek olduğunu zanneder olmuştur. Bu durumdan bazı Müslüman ilahiyatçılar da nasibini almış, böylece gerçekte dini talimatlara zıt görünen bu teori bazı ilahiyatçılar tarafından da benimsenmiştir. Bu teoriyi bilimsel bir gerçek zanneden bu ilahiyatçılar, "Mademki evrim bilimsel bir gerçektir ve ilahî bir kelim olan Kur'ân'ın bilime aykırı olması düşünülemez, o halde Kur'ân bu teoriye de aykırı değildir. Aykırı görünen âyetler varsa -ki var- yeniden ele alınıp evrim teorisiyle çelişmeyecek şekilde değerlendirilmelidir!" anlayışıyla bu teoriye zıt görünen âyetleri tevil ve tahrif etme yoluna girmişlerdir. Hatta daha da ileri giderek, "Bu teori bilimsel bir gerçek olduğuna göre bu teoriye aykırı âyetlerin bulunması bir tarafa, Kur'ân'da bu teoriyi destekleyen âyetler dahi bulunmalıdır!" yaklaşımıyla bazı âyetler bu teori göz önünde bulundurularak yorumlanmış ve âyetlerden evrimi destekleyen manalar çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylece ilerde açıklanacağı üzere- Hz. Âdem'in topraktan yaratıldığını ve ilk insan olduğunu açık bir şekilde ifade eden âyetler zorlamalı yorumlarla tevil edilmiş, bu uğurda konuyla alakalı pek çok rivâyet de hurafe olarak nitelendirilmiştir. Bu arada yukardaki örneklerde de görüldüğü üzere- hakikatte hurafelerin menbainin bu görüş olduğu unutulmuştur!

---

⁵ Marx Kapital'in ilk ciltini Darwin için şöyle yazarak imzalamıştır: "İçten Hayranı Karl Marx'tan Mr. Charles Darwin'e, Londra, 16 Haziran, 1873" (Ömer Ünalın Darwin Ne Yaptı?, Evrensel Basın Yayın; (books.google.com.tr adlı siteden; Conway Zirkle, Evolution, Marxian Biology, and the Social Scene, ss. 85-87'den). bkz. <https://evrimagaci.org/photo/tr/karl-marx-das-kapital-isimli-eserini-darwine-mi-atfetti>; (Marx ve Engels, Mektuplar, s. 426'dan)

⁶ Dawkins, a.e., s. 8.

Evrimi savunan bazı Müslüman araştırmacılar da konuyla ilgili muhkem âyetleri esas almak yerine, onları bir kenara bırakıp mezhep ve meşrep taassubuyla muhkem âyetlere nispetle müteşabih sayılabilen âyetlerin peşine düşüp tekellüflü tevellere girişmekte, diğer taraftan kendi görüşlerine aykırı olan sahih rivâyetleri de inkâr etmektedirler. Bunların bir kısmı ise sadece müteşabih âyetleri kendi arzularına göre tevil edip yorumlamakla kalmayarak, manaları apaçık muhkem âyetleri bile kendi arzularına göre tevil etmekten, hatta manalarını tahrif etmekten çekinmemektedir. Hz. Âdem'in topraktan yaratılışını ifade eden âyetlere dair zorlamalı yorumlar bu konuda açık bir örnektir.

Bazıları da İslam adına evrim teorisine karşı çıkmanın, bu teoriyi benimseyen bazı Müslümanları dinden uzaklaştıracağı vehmiyle hakikatte materyalist temeller üzerine oturtulmuş olan bu teoriyle mücadele etmek yerine onu İslamileştirmeye ve Kur'ânîleştirmeye çalışmışlar, bu teorinin Kur'ân'a, İslam filozof veya âlimlerinin görüşlerine aykırı olmadığını iddia etmişlerdir. Neticede ateist evrimcilerin yanı sıra bir de canlıların çeşitlenmesinin evrim yoluyla olabileceğini hatta olduğunu iddia eden inançlı bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlar canlıları Allah'ın yarattığını kabul ettikleri için *yaratılışçı*, öte yandan canlıların yaratılmasının ve çeşitliliğinin evrim yoluyla olduğunu savundukları için *evrimcidirler*. Bu anlayışa kısaca "Evrimci Yaratılış" da denmektedir.

2. Evrimci Yaratılış Desteklemek İçin İleri Sürülen Âyetler

Kur'ân-ı Kerim'de evrim teorisine çelişir gözükten âyetler daha çok ilk insanla ilgili olduğu için evrimci yaratılışçılar öncelikle bu âyetlere yönelip bunları evrimci bir bakış açısıyla yorumlamaya, böylece evrim teorisine uzlaştırmaya, uyumlu hale getirmeye çalışmışlardır. Bunların başında *beşer* ve *insan* kelimeleri hakkında yaptıkları yorumlar gelmektedir. Bu anlayış sahiplerinden bazılarının göre Kur'ân-ı Kerim'de pek çok âyette geçen *beşer* ve *insan* kelimeleri farklı anlamlar taşımaktadır. Onlara göre *beşer*, insanın hayvanî, maymunu atalarını ifade etmekte olup Allah yüzbinler, hatta milyonlarca sene önce *beşeri* yaratmıştır. Hz. Âdem ise *beşeriyetten* insaniyete doğru evrimleşmedeki ilk halkadır. Ataları vardır ve onlar insan değil, *beşer*dir. "Beşer" ise kuyruksuz maymunların bir koludur. Onlar da maymunlar ailesine dâhildir. Milyonlarca sene süren evrim merhalelerinden sonra Yüce Allah vahşi *beşer* içinden Âdem'i seçerek onu akli melekelerle (akıl, din) donatmış, böylece Âdem (a.s.) *beşeriyet* özelliğinden insaniyet özelliğine terakki etmiş ve onu selefleri olan *beşer*in taşıyamadığı halifelik ve mükellefiyet görevleriyle şereflendirmiştir.⁷ Yani Hz. Âdem maymunların bir kolunun

⁷ Örnek olarak bkz. Abdussabur Şahin, *Ebi Adem Kıssatı'l-Halikati Beyne'l-Usturatı ve'l-Hakikati*. Kahire: Daru Ahbari'l-Yevm, t.y, s. 102 vd.; Mustafa İslamoğlu, *Tabiat ve Kur'an Âyetleri Işığında Yaratılış ve Evrim*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 35 vd.

evrimleşmesi sonucu ortaya çıkmış beşer içinden seçilmiş aklî melekelerle donatılmış ilk insandır. Bu anlayışa göre, topraktan yaratılan Hz. Âdem'e ruhun üflenmesi, canlanmasını değil, beşeriyetten insanlığa terakki eden Âdem'in aklı melekelerle donatılmasını ifade etmektedir. Oysa Hz. Âdem'in yaratılışı anlatılırken toprak, çamur, sertleşmiş çamur gibi cansız olan merhalelerden sonra ruh üflemenin zikredilmesi; bu durumun, canlılık, hayat sahibi bir varlık olmasıyla ilgili olduğunu göstermektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa'nın yaratılışı anlatılırken Hz. Meryem'e ruh üflenmesinden bahsedilmiş (Enbiya, 21: 91), Hz. İsa'nın kuş şeklini verdiği çamura üflemesiyle, Allah'ın izniyle gerçek birer kuş olup canlandığı ifade edilmiştir (Âl-i İmran, 3: 49). Keza kıyamet gününde sûra üflenince, kabirlerde olanların canlanıp kalkacakları anlatılmıştır (Yâsîn, 36: 51). Görüldüğü gibi "ruh üfleme" hadisesiyle canlanma ve hayat sahibi olma arasında doğrudan bir ilişki vardır. Mahiyetini kimsenin bilemediği bu harika olay Allah'ın izniyle bir üfleme (nefha) ile kolay bir şekilde gerçekleşmektedir.

Yine bu anlayış sahipleri, Hz. Âdem'in peygamber olarak seçildiğini ifade eden "Allah Âdemi, Nuh'u, İbrahim soyunu ve İmran soyunu seçti. Âlemlere üstün kıldı." (Âl-i İmran, 3: 33) âyetindeki "seçme"yi (istıfa) evrim teorisindeki doğal seçim olarak alıp bu âyetin Hz. Âdem'in maymunu ataları olan beşer içinden insan olarak seçilip aklî melekelerle donatıldığını ifade ettiğini iddia etmişlerdir (!) Oysa burada Hz. Nuh, Âl-i İbrahim ve Âl-i İmran'ın da seçildiğinin ifade edilmesi; onların peygamber olarak seçilmesi, vahye mazhar kılınıp manevi yönden zamanlarındaki diğer insanlara üstün kılınmalarına dairdir. Buna benzer bir âyet olan "*Rabbın dilediğini yaratır ve seçer.*" (Kasas, 28: 68) âyetindeki "*seçer*" ifadesine dayanarak Kur'an'da doğal seleksiyon yoluyla evrimleşmenin ifade edildiğini ileri sürmek de bu konuda ortaya atılan temelsiz iddialar arasındadır.⁸

Beşer kelimesi hakkındaki farklı yoruma gelince, Kur'an-ı Kerim'deki pek çok âyet bu anlayışın yanlışlığını ortaya koymakta, aklî melekeler açısından beşerle insan arasında bir fark olmadığını göstermektedir. Şu âyetler bu hususta gâyet açıktır: "*Allah bir beşerle ancak vahiy yoluyla, ya da perde arkasından konuşur. Veya bir elçi göndererek dilediğini vahyeder...*" (Şura, 26: 51). Bu âyette beşerin vahye muhatap olduğu belirtildiği

---

⁸ Benzer yaklaşımlar bazı İslam âlimlerinin ifadeleri hakkında da söz konusu olmuştur. Mesela, ilerde anlatılacağı üzere, Mevlana'nın minerallerin cansız maddelerden bitkilere, oradan hayvanlara, oradan da istihâle yoluyla insanlara intikâl edişini anlattığı: "Âdemoğlu, önce cansızlar âlemine geldi, oradan nebat âlemine geçti, burada da yıllarca kaldı, cansızlar âlemini ve o âlemdeki kavgaları anladı. Nebat âleminden hayvan âlemine düştü, bu âlemde nebat halini hatırlamadı. Yüce Yaratan onu hayvanlar âleminden insanlar âlemine çekti. Böylece bir âlemden diğer bir âleme dolaşa dolaşa şimdi akıllı ve âlim oldu" meâlindeki beyitlerinde geçen "cansızlar âlemini ve o âlemdeki kavgaları anladı." Cümlesindeki bir tek "kavga" kelimesinden yola çıkılarak Mevlana'nın, "tekâmül sisteminden ve hayat kavgalarından bahsettiğinin iddia edilmesi, böylece Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin andığı kavgalarla, Darwin'in "Hayat Mücadelesi" arasında büyük bir benzerlik olduğunun belirtilmesi böyledir. (bkz. İzmirli, 1981: 36, 44)

gibi, "Andolsun ki biz onların 'Kur'ân'ı ona bir beşer öğretiyor.' dediklerini biliyoruz. İma ettikleri kimsenin dili yabancıdır. Bu Kur'ân ise gâyet açık bir Arapçadır." (Nahl, 16: 103) âyetinde ise beşere ilim isnat edilmiştir. "(Ey Meryem) Ye, iç, gözün aydın olsun. **Beşerden** bir kimseyi göreceksin olursan, 'Şüphesiz ki ben Rahmân'a susma orucu adadım. Bugün hiçbir **insan** ile konuşmayacağım' de!" (Meryem, 19: 26) âyetinde ise beşer ve insan kelimelerinin eş anlamlı kullanıldığını görüyoruz.

Aslında gerek Kur'ân âyetlerindeki bazı kavram ve ifadeleri gerekse İslam âlimlerinin bazı ifadelerini "evrim" diye yorumlamanın temelinde her türlü tedrici yaratma, terbiye, tekâmül, süreç, istihale, değişim, dönüşüm ve gelişim için "evrim" ifadesinin kullanılması yatmaktadır. Hâlbuki biyoloji biliminde tanımlanan, *canlı türlerinin birbirine dönüşümünü* ifade eden "evrim teorisi"yle; cansızlardaki değişim ve gelişimler (kâinatın altı günde yaratılması gibi) yahut bir canlının kendi bünyesinde hayatı boyunca meydana gelen değişim ve gelişimler çok farklı şeylerdir. Çünkü ceninin ana rahmindeki gelişimi gibi şeyler bu teorinin kapsamı dışında olan ve herkesçe kabul edilen gerçeklerdir. Bu tür şeylere de evrim ismi vermek kavram kargaşasına sebep olmakta ve "evrim" ifadesiyle kastedilenin ne olduğu konusunda zihinlerde istifham oluşmasına yol açmaktadır.

Üzülerek belirtmek gerekir ki bu teorinin izdüşümleri Kur'ân-ı Kerim meâllerinde dahi görünür olmuştur. Yukarıda Kur'ân'daki âni yaratmayla ilgili olarak değindiğimiz âyetlerle ilgili bazı meâller bu durumun bir örneğidir. Bu âyetler, evrimci yaratılışı savunan bazı kimseler tarafından evrimi çağrıştırır bir şekilde anlamlandırılmış, bazıları da bu meâlleri farkında olmadan kullanır olmuştur. Bu tür meâllerin başında, "Bir şeyi yaratmak istediğimizde ona sadece ol deriz o da olur." âyetindeki "yekûnu/olur" kelimesine "oluş sürecine girer" veya "olmaya başlar"⁹ manasının verilmesi gelir. Bu anlayışa göre, "Allah'ın ol dediği şey derhal olmaz, sadece olmaya başlar, oluş sürecine girer. Bu meâli verenler âyetteki yekûnu/olur kelimesinin muzarî (şimdiki ve geniş zaman) kipinde oluşunu gerekçe göstermektedirler. Böylece, yaratılışın başlayıp biten bir olay değil safhalar, süreçler halinde devam eden bir bütün olduğunu (Bkz. Yıldız, 1992: 34) söylerler. Böylece yukarıda zikrettiğimiz iki türlü yaratmadan sadece birini, yani tedricî yaratmayı kabul edip def'î ve âni yaratmayı gözardı etmektedirler.

Oysa "Ol deriz o da derhal olur." şeklindeki ifadede "olur" kelimesi geniş zaman ifade eder; ancak geniş zamanın *şu ânı* da içine aldığı unutulmamalıdır. Nitekim âyeti bir bütün olarak ve bağlamıyla birlikte dikkate aldığımızda, böyle bir anlayışın doğru olmadığı görülecektir. Zira bu nevi âyetler Yüce Allah'ın sonsuz kudretini dile getirmek için sevk olunmuş, Allah için yaratmanın ne kadar kolay olduğunu belirtmek için

---

⁹ Sakıp Yıldız. *Kur'an Işığında Yaratılış Konuları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 30; İslamoğlu, a.e., s. 23, 26, 80 vd.)

zikredilmiştir. Bu manadaki âyetlerden biri Hz. Âdem'in yaratılışı hakkında (Âl-i İmran, 3: 59), ikisi Hz. İsa'nın yaratılışı hakkında (Âl-i İmran, 3: 47, 59), üçü ise kıyamet gününde insanların yeniden yaratılıp diriltilmesi hakkındadır (Nahl, 16: 40; Yâsîn, 36: 82; Mü'min, 40: 68). Kıyamet günündeki dirilişin âni olacağı, sûra üflenince insanların derhal kabirlerinden kalkacakları çeşitli âyetlerde ifade edildiği üzere, bilinen bir gerçektir. Hz. Âdem ve Hz. İsa'nın yaratılışıyla ilgili olarak bu nevi ifadelerin zikredilişi de insanlara garip gelen bu gibi şeylerin Allah için ne derece kolay olduğunu bildirmek içindir. Nitekim Katade'nin belirttiğine göre, "Arapçada bu sözden (kün/ol) daha hafif, daha kolay bir söz yoktur. Allah'ın yaratması da böyle olup istenen şey böylesine bir kolaylıkla meydana gelir."¹⁰ Yani, bu söz dile kolay geldiği, bir çırpıda söylendiği gibi, yaratma işi de Allah için o derece kolay, bir anda gerçekleştirilen bir şeydir. Hz. İsa'nın: "*Ben sizin için çamurdan bir kuş yapar ve ona üflerim, Allah'ın izniyle derhal bir kuş olur...*" ifadesindeki "*fe-yekûnu/ olur*" kelimesi de yaratmadaki sürati ifade etmek için kullanılmıştır. Aksi halde, bu kelimeyi "olmaya başlar, oluş sürecine girer" manasında düşünürsek; Hz. İsa'nın çamur şeklindeki kuşa üfledikten sonra onun gerçekten kuş olup uçuşması için günlerce hatta yıllarca beklemesi gerekirdi! Keza, "*Yasaklandıkları şeylerden vazgeçmeye yanaşmayınca onlara 'aşağılık maymunlar olun' dedik.*" (A'râf, 7: 166) âyetinde kastedilenin de süreç içinde maymuna dönüşme durumu olmadığı, böyle bir cezaya maruz kalanların bir anda maymuna dönüştürülmesi olduğu son derece açıktır.

Nitekim Türkçemizde de "... ol der, o da olur" ifadesinde "olur" fiili geniş zaman ifade ettiği halde cümle bir bütün olarak âni ve def'i oluş, yaratılış şeklinde anlaşılır. Dolayısıyla ister Arapçadaki formunu (yekûnu), isterse Türkçedeki karşılığını (olur) dikkate alalım sevk olunuş gaye ve ortamını ve cümle içindeki yerini göz ardı ederek sadece fiil kipini esas alıp, cümleye ona göre mana vermek (oluş sürecine girer demek) sağlıklı bir yaklaşım değildir.

Ayrıca, bu âyetlerde asıl vurgulanan husus, Allah'ın olmasını istediği şeyin -ister ânî ister tedricî olsun- kolaylıkla vücuda gelmesi, var olması, Allah'ın iradesinin karşısına çıkacak hiçbir engelin bulunmadığı hakikatidir.

Kur'ân âyetleri hakkında ileri sürülen bu tür iddialardan birkaçını daha zikrederim:

1. "*Sizi tavırdan tavıra geçirerek yarattı.*" (Nuh, 71: 14) âyetiyle ilgili olarak bazı evrimci yaratılış taraftarları: "Âyetteki etvâr ile günümüzdeki tatavvur (evrim) aynı kökten gelmektedir. Dolayısıyla bu âyetteki "etvâr" evrimin merhaleleri olarak anlaşılabilir." İddiasında bulunmuşlardır.¹¹ Oysaki bu âyetten ne kastedildiği başka âyetlerde tafsilatlı bir şekilde açıklanmıştır. Buna göre âyetteki "etvâr"dan maksat; insanın ana rahmindeki nutfe, alaka, mudğa gibi evreleri; hayat boyunca geçirdiği

¹⁰ Veli Ulutürk. *Kur'an-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 51.

¹¹ Atiyye, Hâmid. (1987). *Halku'l-İnsan beyne'l-İlmi ve'l-Kur'an*. Tunus: Mües sesâtu b. Abdillah, 1987, s. 82-83.

çocukluk, gençlik, ihtiyarlık gibi merhaleleridir. Ayrıca darlıktan bolluğa, bolluktan darlığa, zenginlikten fakirliğe, fakirlikten zenginliğe geçme ve farklı ahlakî ve bedenî özelliklerde yaratılma gibi geniş manalara da delâlet etmektedir.¹²

Bu âyetin günümüzde reenkarnasyonu savunan bazı kimseler tarafından kendi anlayışlarına uygun bir şekilde yorumlanması da evrimci yorumlarla benzerlik arz etmektedir.

2. "Allah, gökten yere, her işi düzenleyip yönetir. Sonra, sizin saydıklarınızdan bin yıllık bir günde ona yükselir." (Secde, 32: 5) âyeti hakkındaki bazı yorumlarda da benzer bir durumla karşılaşılıyor. Bu âyet bir takım parantez içi ilavelerle evrimi çağrıştırır bir şekilde sokularak şöyle ifade edilmiştir: "Emri (yaratma işini) gökten yere yönetir (yaratacağı şeyin en alt düzeyinden başlar), sonra o iş sizin hesabınızca bin yıl süren bir günde (adım adım evrimleşerek) O'na yükselir (kemaline erer)."¹³ Benzer bir şekilde parantez içi ilaveler katmak suretiyle bu âyetin de reenkarnasyonu çağrıştırır bir şekilde sokulduğu görülmektedir: "(Allah yaratma) işi(ni) gökten yere düzenler (yaratmayı gökten yere indirir. Ruh yere inerek çeşitli varlıklarda görünerek gelişir). Sonra sizin saydığınız (yıllar)dan bin yıl kadar süren bir günde O'na çıkar. (Yaratma adım adım gelişerek inkişâf eder. Hayat çeşitli varlıklarda görünür. Ruh olgunlaşır. Sonunda insanlara göre binlerce milyonlarca yıl sayılan, ama Allah'a göre bir andan ibaret olan bir günde Allah'a yükselir)."¹⁴

Parantez içi ilaveler yoluyla âyet meâllerinde ortaya konan bu tür tasarrufların perde arkasında, metne kendi anlayışını söyletme arzusunun yattığı aşikârdır.

3. "Allah sizi yerden, topraktan yaratıp inşa etti." (Nuh, 71: 17) âyeti hakkında da evrimci yorumlar yapılmıştır. Bu âyette mef'ul-i mutlak olan *nebât* kelimesi Kurtubî'nin ifade ettiği gibi, inbât manasında mastarın yerini tutan bir isim olduğu halde yani enbete-bitirdi (yarattı) kelimesini pekiştirmek için geldiği halde, *nebât* kelimesi Türkçede sadece bitki anlamında kullanıldığı için, âyette de o manada olduğu zannıyla, bitki manası verilip cümledeki yeri de daha çok hal olarak değerlendirilmiştir. Böylece bu âyet bazı meâllerde "Allah, sizi de yerden bitki bitirir gibi bitirmiştir."¹⁵ şeklinde, bazılarında ise "Allah, sizi de yerden bitki olarak bitirmiştir."¹⁶ şeklinde tercüme edilmiştir. Oysa burada kastedilen mana Hz. Âdem'in güzel ve mükemmel bir şekilde topraktan yaratılmasıdır. Yani yaratma ifadesi, benzer bir kelime olan, *enbete* ile ifade

¹² Maverdî, Ebu'l-Hasen. (1992). *en-Nüket ve'l-Uyûn*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, VI/102.

¹³ Süleyman Ateş. "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XX. 1975: XX/131.

¹⁴ Akbay, S. (1983). *Bilinmeyene Doğru*. İzmir, 1983, s. 207.

¹⁵ Örnek olarak bkz. Abdul Metin Saruhan, Adem Uğur, Ahmed Hulusi, Ahmed Varol meâlleri

¹⁶ Örnek olarak bkz. Süleyman Ateş, Yaşar Nuri Öztürk meâlleri

edilmiştir. Âyetin sonundaki *nebâten* ise *inbât* yerine kullanılmış (bitirme-yaratma) manasında meful-i mutlaktır. Dolayısıyla âyetin manası Fikri Yavuz'un meâlinde de belirtildiği gibi "Allah sizi arzdan yaratıp meydana çıkardı." şeklindedir. Nitekim Taberî de bu kelimeye *inşâ etmek* manası vermiştir. Kurtubî'ye göre ise, âyetteki "nebâten" ifadesi asıl mastarın dışında bir mastardır. Çünkü "Enbete" fiilinin asıl mastarı "inbât"tır. Böylece isim (nebât), mastar (inbât) yerinde kullanılmıştır. Râzî'ye göre ise, âyette "أَنْبَتَكُمْ إِنْبَاتًا" denmesi beklenirken "أَنْبَتَكُمْ نَبَاتًا" denmesindeki, yani "inbâten" yerine "nebâten" denmesindeki nükte, "inbât"ın Allah'ın sıfatı olup müşahede edilmeyen bir durum olmasıdır. Bu âyetin devamı olan, "Sonra sizi yine oraya döndürecek ve sizi (yeniden) çıkaracaktır." ifadesine bakılınca bu âyetin manası daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü bu âyette Allah'ın varlığı, kudreti ifade edildiği gibi öldükten sonra dirilişin Allah için ne kadar kolay olduğu da belirtilmektedir. Bu âyetin bir benzeri de "*Sizi topraktan yarattık, (ölümünüzle) sizi oraya iade edeceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız.*" (Taha, 20: 55) âyetidir. Bu âyetle Nuh suresinin 17. âyeti arasındaki fark, yaratma manasında olmak üzere birinde *enbete* kelimesinin diğerinde ise *halaknâ* kelimesinin kullanılmış olmasıdır. Her iki âyet de aynı maksatlarla sevk olunmuştur. Hz. Meryem'in yaratılışının güzelliğini ifade etmek için bildirilen "*Onu güzel bir şekilde yaratıp inşa etti, büyüttü (Ve enbetehâ nebâten hasenen)*" (Âl-i İmran, 3: 37) âyetindeki *nebât* kelimesinin bitki manasında olmadığı, "büyütme/yaratma" manasında olduğu açıktır. Çünkü Hz. Meryem'in bitki olarak yaratılmadığı, yetiştirilmediği, bitkiden insana dönüşmediği malumdur! Özetle, "*enbete*" fiili *yaratma* manasında kullanılan kelimelerden birisidir.

4. "*Hani, Rabbin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti. Onlar, 'Orada fesat çıkaracak, kan dökcek birini mi yaratacaksın? Oysa biz seni hamd ile tesbih ve takdis ediyoruz' demişler. Allah da 'Ben sizin bilmediğinizi bilirim' demişti.*" (Bakara, 2: 30) âyetindeki "*Orada fesat çıkaracak, kan dökcek birini mi yaratacaksın?*" ifadesinden hareketle, insanın kemâlini bulmadan önceki vahşi atalarına (!) atıfta bulunduğu işaret edildiği söylenmektedir. Bu iddiaya göre melekler, insan öncesi bu vahşi atalara bakarak bu ifadeyi kullanmışlardır. Hâlbuki fesat ve kan dökücülük vasfı insanlık tarihi boyunca -Hz. Adem'den önce değil, bilakis ondan sonra- görülmüş ve günümüz insanında da câri olan bir durumdur. Ayrıca fesat (bozgunculuk), hayvanlara değil insana has bir özelliktir. Çünkü bütün hayvanlar yeryüzündeki dengeye hizmet etmektedirler. Bu dengeyi bozan, fesat çıkarıcı tek varlık insandır. Dolayısıyla fesat ve kan dökücülük geçmişte değil insanın geleceğinde aranmalıdır.

Burada, "İyi de, Melekler insanın bu özelliğini nereden biliyordu ki bu ifadeyi kullandılar?" diye sorulacak olursa, bu soruya Taberî Tefsiri'nde nakledilen şu rivâyetle cevap vermek mümkündür: İbn Abbas, İbn Mes'ud ve diğer bazı sahabilerden naklettiğine göre, Yüce Allah meleklere "*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*" deyince melekler "Rabbimiz bu halife ne olacaktır?" derler. O da, "Onun yeryüzünde fesat

çıkaran, birbirine haset eden, birbirini öldüren zürriyeti olacaktır.” buyurur. Böylece melekler yaratılacak olan bu varlığın birtakım özellikleri hakkında önceden bilgilendirilmiştir. Dolayısıyla bu rivâyet, âyette yer almayan ve diyalogda mahzûf olan (zikredilmemiş) kısmı belirtmekte; meleklerin bu bilgisinin, sordukları soruya Allah tarafından verilen cevapla elde ettiklerini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁷

5. “İnsan üzerinden henüz anılmadığı uzun bir zaman geçmedi mi? İnsanı katışık (emşâc) bir nutfeden yarattık. Onu imtihan ediyoruz. Böylece onu iştir ve görür kıldık.” (İnsan, 76: 1-2) âyetleri de evrime delil gösterilmeye çalışılmıştır. Birinci âyet olan “İnsan üzerinden henüz anılmadığı uzun bir zaman geçmedi mi?” âyetinde bir zamanlar “insan” diye bir varlık olmadığı, henüz yaratılmadığı için isminin anılmadığı ifade edilerek, ona verilen “varlık” nimetine dikkat çekilmiştir. Devamındaki ikinci âyette ise - başka âyetlerde de ifade edildiği gibi- insanın nutfeden yaratıldığı, ona iştirme ve görmenin ihsan edildiği, bunlara karşılık şükretmesinin beklendiği, böylece imtihan edildiği belirtilmektedir. Müfessirler, birinci âyetteki “insan”dan kastedilenin Hz. Âdem olabileceği gibi, bütün insanların da kastedilmiş olabileceğini ifade etmişlerdir. Böylece âyette ister ilk insan olan Hz. Âdem olsun, isterse diğer insanlar olsun, her bir insan için isminden bahsedilmediği, anılmadığı bir zamandan bahsedilmektedir;¹⁸ Çünkü bir zamanlar ortada Hz. Âdem yoktu. Keza bir zamanlar bizler de yoktuk. Ne ismimiz anılıyordu ne de bizlerden bahsediliyordu. İşte âyette anlatılan bu durumdur. Âyette geçen “حِينَ مِّنَ الدَّهْرِ” ifadesi ise, miktarı bilinmeyen, belirsiz bir zamandan bir bölüm olarak tefsir edilmiştir. Bunu “zamandan bir kesit” olarak da ifade edebiliriz.

Bütün müfessirlerin ittifakıyla, ikinci âyette katışık nutfeden yaratıldığı bildirilen insandan kastedilen ise Hz. Âdem’in çocukları olan diğer insanlardır.¹⁹ Dolayısıyla bu âyette Hz. Âdem veya her bir insanın bir zamanlar dünyada olmadığı, isimlerinin anılmadığı zamanlara dikkat çekilmiştir. Bazı meâllerde “insanın mezkûr bir şey olmaması” ifadesinin “anılmaya değer bir şey değildi” şeklinde belirtilmesinde evrim düşüncesini önceleyen bir mana hissedilmektedir. Yani “anılmaya değer bir şey değildi” denmesinin perde arkasında, “insan değildi ki anılsın, bilakis maynun-insan arası bir varlıktı” şeklindeki anlayışın yattığı sezilenmektedir. Burada sadece evrimci görüşü benimseyen bazı meâl sahiplerinin böyle bir niyetle bu şekilde mana verdiklerini düşünüyoruz. Yoksa âyetin meâlini bu şekilde ifade edenlerin çoğunun böyle bir niyette olmadıkları açıktır. Çünkü böyle bir mana (“anılmaya değer bir şey değildi”) tefsirlerde Hz. Adem’in henüz ruh üflenmeden önceki durumunu ifade etmek için de zikredilmiştir.

¹⁷ Müfessirler, meleklerin bu durumu nasıl bildiklerine dâir pek çok yorumlar yapmışlardır. Ancak bu rivâyet bu sorunu kökünden halletmekte, onların bu bilgisinin, sordukları soru karşısında Allah tarafından bilgilendirilmeleriyle olduğunu ortaya koymaktadır.

¹⁸ Maverdî, Ebu'l-Hasen. *en-Nüket ve'l-Uyûn*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992. VI/162; İbnu'l-Cevzî, Cemaluddin. *Zadu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. Beyrut, 1987, VIII/142

¹⁹ (Mâverdî, VI/162)

Keza bütün müfessirlerce Âdemoğulları hakkında olduğu belirtilen, ikinci âyetle ilgili olarak evrimi savunanlar tarafından şöyle bir iddia da ileri sürülmüştür: *Ayette İnsanı katışık bir meniden yarattık, denilmektedir. Âdem de insandır. Öyleyse Âdem de meniden yaratılmıştır. Yani bir babası vardır (!)* Böyle bir parçacı yaklaşımla, konuyla ilgili başka hiçbir âyet yokmuş gibi davranılarak Hz. Âdem'in topraktan, çocuklarının ise nutfeden yaratıldığını ifade eden çok sayıdaki muhkem âyet görmezlikten gelinmektedir. Kur'ân âyetlerinin birbirini tefsir ettiği, birindeki kapalılığı bir diğersinin açıkladığı, birindeki umumi ifadeyi bir başkasının tahsis ettiği gibi erbabınca bilinen prensipler bu şekilde göz ardı edilmektedir. Hâlbuki sadece, "İnsanı yaratmaya çamurdan başladı. Sonra onun neslini hakir bir sudan yarattı." (Secde, 32: 7-8) âyeti bile dikkate alınsa böyle bir iddianın tutarsızlığı açıkça görülecektir.

Âyete böyle bir yaklaşım, "Siz ve taptıklarınız cehennem yakıtısınız" (Enbiyâ, 98) âyetine bakarak Hz. İsâ'ya da tapıldığını dolayısıyla onun da cehennemde olduğunu iddia eden (!) art niyetlilerin yaklaşımlarından farklı değildir.²⁰

3. Evrimci Yaratılış Görüşünün Tutarsızlığına Dair Âyetler

Bu başlık altında, Kur'ân'da anlatılan insan ve diğer canlıların yaratılışının, evrim yoluyla olmadığına, canlı türlerinin müstakil olarak yaratıldığına, Hz. Âdem'in (a.s) ilk insan olduğuna işaret eden bazı âyetler üzerinde durulacaktır.

Öncelikle, insanın topraktan yaratılış merhalelerini bildiren âyetler evrim teorisi aleyhindedir. Çünkü bu âyetlerde Kur'ân'da ilk insanın yaratılışının toprağın belli aşamalardan geçmesinden sonra gerçekleştiği tafsilatlı bir şekilde anlatıldığını görüyoruz. Bu âyetleri şöyle sıralayabiliriz:

"Sizi topraktan yarattıktan sonra beşer olarak yeryüzünde yayılmanız da O'nun âyetlerindedir." (Rum, 30: 20).

"Sizi çamurdan yarattı..." (En'am, 6: 2).

"İnsanı süzölmüş çamurdan yarattık." (Mü'minûn, 23: 12).

"Onları yapışkan bir çamurdan yarattık." (Saffat, 37: 11).

"İnsanı kara çamurdan oluşmuş kuru balçıktan yarattık." (Hicr, 15: 26).

"İnsanı kiremit gibi sertleşmiş balçıktan yarattı." (Rahman, 55: 14).

Görüldüğü üzere bu âyetlerde insanın yaratılış safhaları tafsilatlı bir şekilde anlatılmaktadır. Buna göre insanın yaratılışı toprakla başlamış, çamur, süzölmüş çamur gibi merhalelerden geçmiş, sonra kiremit gibi sert bir yapıya kavuşmuştur. Bu merhalelerde anlatılanın ilk insanın yaratılışı olduğu açıktır. Nitekim bu nevi âyetlerin

---

²⁰ Nitekim, bazı müşrikler böyle bir iddiayla Peygamberimizi ve Müslümanları köşeye sıkıştıracaklarını zannetmiş, bunun üzerine müteakip âyetlerle cevaplarını almışlardır: "Daha önce bizden en güzel akibet vaadini almış olanlara gelince, işte onlar cehennemden uzak tutulurlar..." (Enbiyâ, 101 vd.)

bazılarının devamında bu yaratılıştan sonra meleklerin Âdem'e secde etmeye davet edilmelerinin zikredilmesi bu durumun önemli bir delilidir.

İlk âyette insanın topraktan yaratıldığı ifade edildikten sonra yeryüzünde yayıldığı belirtilmesi, yeryüzünün muhtelif bölgelerine yayılmış çeşitli ırkların topraktan yaratılmış olan Âdem'in soyundan geldiğine işaret etmektedir. Nitekim Bir hadis-i şerifte de Hz. Âdem'in yeryüzünün çeşitli bölgelerden alınan bir avuç topraktan yaratıldığı, bundan dolayı Âdemoğullarının çeşitli renklerde olduğu ifade edilmektedir.²¹

Bu tür âyetlerde çoğul kipinin kullanılması, yani "Sizi topraktan yarattı" ifadesinin kullanılması evrimci yaratılışı savunanlar tarafından, kastedilen bütün insanlar olduğu, çünkü hepsinin menşenin toprağa dayandığı şeklinde yorumlanmıştır. Hâlbuki bu tür âyetlerde Hz. Âdem'in topraktan yaratılışının anlatıldığı açıktır. O toprakları yaratılınca diğer insanlar da dolaylı olarak topraktan yaratılmış sayılırlar. Dolayısıyla ifadedeki "sizi", "babanız Âdem'i" manasındadır. Böyle bir üslup yani insanları atalarının yerine koyarak onlara hitap etmek, atalarının yaptıklarını onlar yapmış gibi ifade etmek veya atalarına verilen nimetleri onlara verilmiş gibi zikretmek Kur'ân'da sıkça rastlanan bir durumdur. Örneğin, "*Ey İsrailoğulları Allah'ın size olan nimetini hatırlayın...*" (Bakara, 2: 40, 47, 122), "*Su kabarmınca sizi gemide taşıdık.*" (Hâkka, 69: 11) âyetlerindeki "Siz" ifadesinden maksat, aslında o insanların atalarıdır. Ataları için yapılanlar onlar için yapılmış gibi anlatılmaktadır. İşte yukardaki âyetlerde de benzer durum söz konusudur.

Gerçi diğer insanların da menşe itibarıyla topraktan olduğu da bir gerçektir. Çünkü insan, bitki ve hayvanlardan gıdalanmaktadır. Etini yediğimiz hayvanlar da bitkiler vasıtasıyla beslenmektedir. Bitkiler ise gıdalarını topraktan almaktadır. Dolayısıyla toprak üzerindeki diğer canlılar gibi bizler de dolaylı olarak topraktan yaratılmaktayız. "Toprak üzerindeki her şey topraktır." sözü de bu gerçeğe işaret etmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta var. Eğer insanın yaratılışıyla ilgili âyetlerde sadece toprak (turab) kelimesi kullanılmış olsaydı o zaman bu âyetlerle böyle bir mananın kastedilmesi (yani sadece Hz. Âdem değil de bütün insanların toprak menşeli olarak yaratıldığına kastedilmesi de) ikinci bir ihtimal olarak düşünülebilirdi. Ancak yukarıda takdim ettiğimiz âyetlerde görüldüğü gibi, insanın yaratılışı anlatılırken sadece toprak değil çamur, süzölmüş çamur, yapışkan çamur, sertleşmiş çamur ifadelerinden de bahsedilmektedir. Dolayısıyla bu âyetlerde ilk insan olarak yaratılan Hz. Âdem'in topraktan nasıl yaratıldığına ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı açıktır. Diğer ilahî kitaplarda anlatılanlar ve sahih pek çok rivâyet de bu durumu desteklemektedir.

---

²¹ (Müslim, II, 261; Tirmizî, IV, 67-68; Ebû Davud, 4693; Ahmed b. Hanbel, IV, 400).

Bu âyetlerde toprağın çeşitli merhalelerinin zikredilişi evrimci yaratılış anlayışına açıkça ters düştüğü için zorlamalı yorumlarla tevil edilmeye çalışılmaktadır.²²

"İnsan'ı yaratmaya çamurdan başladı. Sonra onun neslini hakir bir sudan yarattı." (Secde, 32: 7-8) âyetinde ilk insanla diğerlerinin yaratılışı arasında ayırım yapılmaktadır. Bu âyette, "insan"dan maksadın Âdem, "neslehu" (onun nesli) ifadesinden maksadın da onun neslinden gelen diğer insanlar olduğu açıktır. Şu halde Âdem'in yaratılışı diğer insanlar gibi değildir. O çamurdan yaratılmıştır.

Allah'ın *"Âdem'e secde edin!"* emrine karşılık, İblis'in *"Çamurdan yarattığın bir kimseye mi secde edeceğim?"* (İsra, 17: 61) diyerek secdeden imtina etmesi de Hz. Âdem'in doğrudan çamurdan yaratıldığı, bunun için İblis tarafından hakir görüldüğü ve çamurdan yaratılan kişinin Hz. Âdem olduğu konusunda açık bir delildir.

"Sizi bir tek kişiden (nefs-i vâhideden) yarattı, ondan da eşini yarattı." (A'râf, 7: 189) âyetinde ise Yüce Allah insanlara hitaben onları bir tek kişiden (nefs-i vâhide'den) yarattığını haber vermektedir. Bütün tefsirler bu nefsin (kişinin) Hz. Âdem olduğu ve ondan yaratılan eşinin de Hz. Havva olduğu konusunda ittifak halindedirler. Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili hadis-i şerifler bu manayı ifade ettiği gibi, Tevrat'taki ifadeler de müfessirlerin yorumlarını desteklemektedir.

Âyetin manası böyle olmakla birlikte, "nefs" kelimesi Türkçeye geçtiği yani Türkçeleştiği için meâllerde aynen kullanılmakta, "Sizi bir tek nefisten yarattı." diye mana verilmekte, bazen de "Sizi bir tek özden yarattı" şeklinde tercüme edilip bu nefse öz, cevher gibi manalar verilmektedir. Böylece âyetinin manası kapalı hale gelmekte nefis, öz veya cevher ile ne kastedildiği net olarak anlaşılmamaktadır. Ayrıca bu durumda âyetin manası *"Sizi bir tek özden yarattı ve o özden de eşini yarattı."* gibi bir mana ortaya çıkmakta, yani "Öz'ün eşi" gibi garip bir anlam oluşmaktadır. Dolayısıyla doğru olan bu âyetteki "nefs-i vâhide"nin "bir kişi" manasında olduğunu düşünmektir. Keza bu kelimeye "tek veya aynı cins/tür" manası vermek²³ de tutarlı değildir. Çünkü bu durumda da âyetin manası "Sizi bir türden/cinsten yarattı ve o türden/cinsten de eşini yarattı." olur ki bu durumda da âyetin manası anlaşılmaz, kapalı bir hale dönüşmektedir. Ayrıca bu durumda âyete, "Sizi yarattık" diye başlanınca devamında "zevcehâ/eşini" değil de "ezvâceküm/eşlerinizi" denilmesi beklenirdi. Dolayısıyla âyetin manası, yukarıda zikrettiğimiz üzere *"Sizi bir tek kişiden yarattı, ondan da eşini yarattı"* şeklindedir. Nitekim *"Sizin yaratılmanız ve yeniden diriltiğiniz ancak nefis-i vâhidenin (bir tek kişinin) yaratılıp diriltilmesi gibidir."* (Lokman, 31: 28) âyetinde nefis-i vâhidenin "bir tek kişi" manasında olduğu gâyet açık olduğu gibi, bu âyetteki nefis-i vahideden maksadın da bir tek kişi olduğu âşikârdır. Ve bu bir tek kişi ilk insan olan Âdem'dir. Nisa

²² Örnek olarak bkz. İslamoğlu, a.e., s. 135 vd.

²³ Bu tür yorumlar için bkz. Mustafa Öztürk. *Kur'an ve Yaratılış*. Kuramer, İstanbul, 2016, s. 161 vd.

suuresindeki benzer âyette, "... ve o ikisinden (minhumâ) pek çok erkek ve kadınlar yaratıp yeryüzüne yaydı." (Nisâ, 4: 1) ifadesi de bu âyette belirtilenlerin iki kişi (Âdem ve Havva) olduğunun ve Adem ve Havva'nın bütün insanların ebeveyni olduğunun ayrı bir delilidir.

"Allah katında İsa'nın misali Âdem gibidir. Onu topraktan yarattı sonra ol dedi o da oluverdi." (Âl-i İmran, 3: 59) âyeti de Âdem'in (a.s.) ilk insan olduğunun ve doğrudan topraktan yaratıldığıının en açık ve önemli delillerindedir. Çünkü bu âyette Hz. İsa'nın babasız olarak dünyaya gelişine inanmayan, böyle bir şeyin imkânsız olduğunu iddia eden Yahudilere ve İsa'nın (a.s) babasız olarak dünyaya geldiğinden hareketle onu ilahlaştıran ve Allah'ın oğlu olduğunu iddia eden Hristiyanlara cevap verilmiş, bundan daha ilginç bir yaratma örneği zikredilerek Hz. İsa'nın yaratılışının Hz. Âdem gibi olduğu söylenmiştir. Yani, *böyle bir şeyi aklınız almıyorsa, işte size bundan daha ilginç bir örnek olan Âdem! Allah onu hem annesiz hem de babasız olarak topraktan yarattı. Ona ol dedi, o da oluverdi!* denilmiştir. Âdem nasıl ki bir baba olmaksızın topraktan yaratılıp Allah'ın kün (ol) emri neticesi hayat kazanıp insan olmuşsa, Hz. İsa'nın durumu da öyledir. Onu ana-babasız yaratan bunu da babasız yaratabilir deniyor. Böylece bu âyet Hz. İsa'nın babasız olarak mucizevî bir yaratılışla yaratılmasını, daha hayret verici bir durumla yani hem anne hem de babasız olarak topraktan yaratılan Hz. Âdem örneğiyle açıkladığı gibi, bir taraftan da Hz. Adem'in yaratılışının da Hz. İsa'nın yaratılışı gibi, mucizevî olup anne-baba olmadan âni ve def'i bir surette topraktan meydana getirildiğini belirtmiş oluyor.

Bu meyanda "*Ben sizin için çamurdan bir kuş yapar ve ona üflerim, Allah'ın izniyle derhal bir kuş oluverir...*" (Âl-i İmran, 3: 49) âyeti de dikkat çekicidir. Âyette Allah'ın, Hz. İsa'nın eliyle kuş şekli verilmiş bir çamur parçasına hayat verişini anlatılırken, bu işin ne kadar kolay ve çabuk olduğu vurgulanmaktadır. Böylece canlıların nasıl yaratıldığına dair ipuçları da sunulmaktadır. Bu çamur parçasının kuşa dönüşmesi için milyonlarca yıl beklenmediği tam aksine bir anda gerçekleştiği gibi, Âdem'in de çamurdan insan haline geçmesi için -evrimci yaratılışçıların iddialarının aksine- milyonlarca yıla gerek olmadığı açıkça anlaşılır.

"*Ve Allah Âdem'e bütün isimleri öğretti.*" (Bakara, 2: 31), "*Rahman, insanı yarattı, ona beyanı öğretti*" (Rahman, 55: 1-4) âyetleri de ilk insanın bizler gibi konuşmayla mücehhez yaratıldığını göstermektedir. Keza, İsa'nın (a.s.) daha kundaktaki bir bebek halindeyken annesinin işaretini üzerine "*Ben Allah'ın kuluyum...*" diye söze başlayarak konuşması gösteriyor ki Âdem de (a.s.) yaratılması tamamlandıktan sonra derhal konuşabilmiştir. Konuşması için uzun devirlere ihtiyaç yoktur.²⁴

Bunların yanı sıra "*Ademoğlunu mükerrerem kıldık ...*" (İsra, 17: 70),

²⁴ . Akkal, er-Redd ala Abdussabur Şahin, İslamiyat. com'dan.

"İnsanı en güzel kıvamda yarattık." (Tîn, 95: 4) gibi insanın değerli bir varlık olduğunu bildiren âyetler, insanın başka türlerden değil, ayrı bir surette müstakil olarak yaratıldığını, maymun vs. hayvanlarla uzaktan-yakından bir akrabalığının bulunmadığını göstermektedir. Nitekim Allah'ın emirlerine karşı gelmekte ısrar eden İsrailoğullarından bir gruba *"Aşağılık maymunlar olun!"* (A'râf, 7: 166) dedik ifadesindeki, hâsiîn (aşağılık kimseler) ifadesi gösteriyor ki maymun, Allah nezdinde insana nispetle aşağı bir mahlûktur. Şu hâlde insanı ayrıca yaratmak kendisi için çok kolay bir iş olduğu halde, Allah'ın insanları maymun veya maymun benzeri canlılarla akraba kılmasını düşünmek için hiçbir neden yoktur.

"Yarattığı her şeyi güzel yarattı" (Secde 32/7) *"Her şeyi mükemmel yaratan Allah'ın sanatı"* (Neml 27: 88), *"Rahman'ın yarattığında / mahlukatında bir kusur / düzensizlik göremezsin"* (Mülk, 67: 3) gibi âyetlerde kâinattaki varlıkların ve canlıların en mükemmel bir surette yaratıldığı, kusursuz oldukları bildirilmektedir. Bu durum da evrimci görüş aleyhine apaçık bir delildir. Çünkü evrimci görüşe göre canlıların organları yavaş yavaş gelişmiş, çevreye ayak uydurmuştur. Yani mükemmel bir canlı yoktur sürekli değişen ve gelişen canlılar vardır. Hâlbuki hakikatte her varlık ve canlı mükemmeldir. İlkel, basit zannedilen canlılar dahi mükemmel ve kusursuzdur.

4. İslam Âlimlerine Yöneltilen Evrimci İddialarının Değerlendirilmesi

Kur'ân âyetleri karşısında sergilenen tutumda olduğu gibi, İsmâ âlimlerinin bazı ifadeleri de reenkarnasyonu savunanlar tarafından reenkarnasyonu desteklediklerine delil olarak gösterildiği gibi, evrimi savunanlar tarafından da evrimi destekledikleri şeklinde yorumlanmıştır. Mevlana'nın şu beytleri üzerindeki yorumlarda olduğu gibi:

"Önce toprak ve cemad'dın, seni bitki âlemine getirdi; bitki âleminden 'alaka' ve 'mudğa' âlemine sefer ettin... Böylece seni daha başka, türlü türlü âlemlere de götürecektirler. Bunu inkâr etme ve sana bundan haber verilirse kabul et..." Söz konusu etapların 'ahır' veya ülke (iklim) kelimesiyle temsil edildiği şu beytler de öyle: *"... Eğer ahır sahibi isterse onu (onları) ahırdan nakleder ve padişahın ahırına götürür... Yokluktan varlığa getirir. Varlık ahırından cemad ahırına..."* *"İnsan önce cansızlar ülkesine (iklim) gelmiştir; cansızlardan nebatlara düşmüştür... Böylece ülkeden ülkeye gider..."*²⁵

Şu beytler de benzer şekilde yorumlanmıştır:

Seni şekilden şekle sokanın yüzünden, ilk varlık kalmadı; onun yerine ondan daha iyi bir varlık getirdi o,

Böylece binlerce varlığa büründün, her büründüğün varlık ilkinden daha iyi...

*Varlığın başlangıcından şimdiye dek yüz binlerce **haşır neşir** gördün a inatçı.*

Hiçbir şeyden haberi olmayan cansızlardan, gelişip boy atan bitkiye...

*Bitkiden mücerred cana dek bu iki durak arasında, bunun gibi binlerce geçit var, yüzlerce durak.*²⁶

Mevlana'nın evrimden bahsettiği ileri sürülen yukarıdaki beytlerde iddiaların aksine, O'nun asıl meramının öldükten sonra dirilişi inkâr edenlere cevap vermek olduğu bizce açıktır. Mevlana dirilişi akla yakınlaştırmak için bu konuya bir hazırlık olarak insanın bünyesini oluşturan maddelerin çeşitli istihalelerle topraktan bitkilere, oradan hayvanlara, oradan da insan bünyesine geçmesini, her bir safhada bir nevi dirilişe mazhar olduğunu anlatıyor. Kur'ânı Kerîm'de öldükten sonra dirilişe delil sadedinde, insanın ana rahmindeki evrelerinden bahsetmesi de bu örneklerin zikredilmesindeki maksadın yeniden dirilişin ispatı olduğunu gösteriyor. Nitekim, *"Varlığın başlangıcından şimdiye dek yüz binlerce **haşır neşir** gördün a inatçı"* (Sad hezerân haşır dîdî...) gibi ifadeler onun meramını açıkça ortaya koyuyor. Asıl muhatabının haşri inkâr edenler olduğunu gösteriyor. Mevlana'nın şu ifadeleri de bu tür beytlerden kastının istihale ve tahavvulât-ı zerrât olduğunu gösteriyor: *"Su ve toprak bahçesinden ayrılıp lokma oldun, dirilerin vücuduna girdin. Artık gıda ol, kuvvet ol, düşünce ol. Evvelce süttün şimdi ormanlarda arslan kesil... Bitkinin ölümü, hayvanın*

²⁵ . Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlana*, Ötüken Neşr., İstanbul, 1993, s. 65, 67-68, 71 (*Fihî Ma fih*, s. 185-186; Mesnevi, IV. Cilt'den); Mehmet Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, s. 97.

²⁶ . Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlana*, s. 73 (Mesnevî, V. cilt'ten; Mesnevî, III, 52).

varlığını meydana getirdi... Yemek insana gıda olunca cansız halinden yükselir, canlı bir hale gelir."²⁷

Dolayısıyla Mevlana'nın bu tür beyitlerini evrim manasında yorumlamanın, "iklim (ülke)" ve "haşır ve neşirler" ifadelerini evrimin merhaleleri ve bu merhaleler içindeki ard arda değişim ve dönüşümler olarak değerlendirmenin²⁸ tutarlı bir yanı olmadığı kanaatindeyiz.

Aslında Mevlana'nın haşri inkâr edenlere karşı ileri sürdüğü bu ikna metodu bizzat Kur'ân'da yer almış bir methodur. Kur'ân-ı Kerim'de de öldükten sonra dirilişin ispatı sadedinde, diriltme işinin Allah için ne kadar kolay olacağı belirtilirken insanın geçirmiş olduğu evrelere dikkat çekilerek "bunları yapan ölüleri de diriltir" denilmektedir.

Mesela "*Sizler ölü iken (yani, ölü varlıklar halinde iken) sizi diriltten (dünyaya getirip hayat veren) Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz?! Sonra sizi öldürecek, sonra tekrar diriltecek, sonra da O'na döndürüleceksiniz*" (Bakara, 28) âyeti Allah'ın varlığı, kudreti ve dirilişin mümkün olduğunun ispatı sadedinde zikredildiği için, insanın dünyaya gelmezden önceki hali hakkında, *emvât* (ölü varlıklar) tabiri uygun görülmüş ve *istidlâle ve küntum emvâten* "ölüler idiniz" ifadesiyle başlanmıştır. Böylece öldükten sonra dirilişin bir benzerinin insanın dünyaya gelmesiyle gerçekleştiğine işâret edilmiştir. Ayrıca, ölen insan da tekrar toprak haline gelir. Böylece, bu benzerlikleri görenin âhireti inkâr etmemesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Yani, âyette dünya hayatına gelmezden önceki halimiz ve dünyadan göç edişimiz, *ölüler* sözcüğüyle ifâde edilerek, daha kolay karşılaştırma yapmamız sağlanıyor: Ölüydünüz dirildiniz, yani yoktunuz yaratıldınız. O halde bunu gerçekleştiren Allah'ın, ölümünüzden sonra sizi diriltmeye de gücü yeter denilmiş oluyor. Böylece bu ifâdeyle, *fe-ahyâkum* "... sizi diriltti" ifâdesine bir hazırlık yapılmış ve daha sonra gelen, "sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek" ifâdeleri de akla yakınlaştırılmış oluyor²⁹.

Öldükten sonra dirilme hakkında şüphe içinde olanlara, bu şüphelerini gidermek için zikredilmiş, insanın anne karnında geçirdiği evreleri anlatan Hac ve Mü'minûn surelerindeki âyetlerde de bu durum daha geniş bir şekilde ele alınmış, bir taraftan da yukardaki âyetteki *emvât*'ın bir açılımı takdim edilmiştir. Bu âyetlerde şöyle buyruluyor: "*Ey insanlar eğer öldükten sonra dirilme hakkında bir şüphe içindeyseniz, düşününüz, biz sizi topraktan, sonra nutfeden sonra alakadan, sonra belirli ve belirsiz bir çiğnemlik et parçasından yarattık...*" (Hacc, 5), "*Andolsun biz sizi süzölmüş bir çamurdan yarattık. Sonra onu sağlam bir yerde nutfeye haline getirdik. Sonra nutfeyi alaka yaptık, ardından*

²⁷ . Gölpınarlı, *Mevlana*, 178 vd.

²⁸ . Bu tür yorumlara örnek olarak bkz. Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlana*, s. 75 vd.

²⁹ . İbn Aşûr, I, 376.

alakayı mudğa'ya (bir çiğnemlik et parçasına) çevirdik, mudğayı da kemik yaptık, kemiklere de et giydirdik. Sora onu yeni bir yaratılışla inşa ettik..." (Mü'minûn, 12-14).³⁰

Başka bir âyette de, insanı topraktan yaratan Zât'ın onu tekrar toprak haline getirdikten sonra, bir insan olarak yeniden yaratmaya kadir olduğu şu vecîz ifâdelerle ispat edilmiştir:

"Sizi topraktan yarattık, oraya îade edeceğiz ve bir kere daha oradan çıkaracağız" (Tâ-hâ, 55). Yani, *insanın ilk yaratılışı toprak olduğuna göre insan ölüp toprağa karıştıktan sonra neden tekrar yaratılamasın!?* Denilmiş oluyor.

Görüldüğü gibi, öldükten sonra tekrar dirilişin akıllara yaklaştırılması sadedinde zikredilen bu âyetlerle, Mevlana'nın ifadeleri arasında bir benzerlik ve paralellik söz konusudur. Mevlana'nın ifadeleri bir yönüyle bu âyetlerin tefsiri mahiyetindedir. Bu âyetlerden haberdar olan bir kimsenin Mevlana'nın bu nevi beytlerinin maksat ve manasını daha iyi anlayacağı kanaatindeyiz.

Mevlana'nın, *"Ecel gelince can bedenden ayrılır. Ten, eski bir hırka gibi bir yana atılır. Topraktan gelen ten toprağa, ezeli nurdan gelmiş olan ruh da kendi yerine gider"* (Rubailer, 1210). *"... Andolsun Allah'a sen önce O'nun sıfatlarından ayrıldın da geldin. Tekrar çevikçe hareket et, tez ol da O'nun sıfatlarına ulaş..."*³¹ gibi ifadelerle değindiği ve "nihâyetin, başlangıca dönüşü" olarak tanımlandığı devir nazariyesini işmam eden beytleri de bazıları tarafından evrim manasında yorumlanmıştır. Öztürk'e göre bu nevi beytlerde dile getirilen "devr" in bir evrimleşme safhası vardır, ama "devr" in tamamı evrimleşme olarak takdim edilemez.³²

Bizce Mevlana'nın bu tür ifadeleri, "O müminler Allah'a kavuşacaklarına ve O'na döneceklerine inanırlar" (Bakara, 46), "Onlara bir musibet isabet ettiği zaman biz Allah'a aidiz ve O'na döneceğiz derler" (Bakara, 156), "... Hepsi bize dönecektir" (Enbiya, 93) ve "O müminler sadaka ve zekâtlarını verirken Rablerine dönecekleri düşüncesiyle kalpleri bir ürperti içindedir" (Mü'minûn, 60) gibi âyetlerde ifade edilen gerçeklerin bir açıklaması ve tefsiri mahiyetinde olup evrimle hiçbir alakası yoktur.

5. Evrim Kargaşası

Aslında Mevlana'nın bu tür ifadelerini "evrim" manasında yorumlamanın temelinde her türlü değişim, dönüşüm ve gelişim için "evrim" ifadesinin kullanılması yatmaktadır. Hâlbuki biyoloji biliminde ifadesini bulan *canlı türlerinin birbirine dönüşümü* manasındaki "evrim teorisiyle" cansızlardaki değişim ve gelişimler veya bir canlılığın hayatı boyunca meydana gelen kendi bünyesindeki değişim ve gelişimler,

---

³⁰. Bu âyetlerdeki tabirler ve geniş açıklamaları için bkz. M. Zeki Duman, *Kur'ân-ı Kerîm ve Tıbbıya Göre İnsanın Yaratılışı ve Tüp Bebek Hadisesi*, Nilyay. İzmir, 1991.

³¹. Gölpınarlı, *Mevlana*, 178 vd.

³². Yaşar Nuri Öztürk, *Mevlana ve İnsan*, Yeni boyut, İstanbul, 1992, s. 190 vd.

ceninin ana rahmindeki gelişimi gibi şeyler "evrim teorisi"nin kapsamı dışında olan ve herkesçe kabul edilen gerçeklerdir. Bu tür şeylere de evrim ismi vermek kavram kargaşasına sebep olmakta, "evrim" ifadeleriyle kastedilenin ne olduğu konusunda zihinlerde istifham oluşmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla Bayraktar'ın, Mevlana'nın tahavvulat-ı zerrât veya zerrelere istihâle yoluyla topraktan bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan insana geçişine dair ifadelerini "özümleme ile evrim" olarak takdim ederek onun evrimleşme yollarından biri olan özümlemeden bahseden ilk kimse olduğunu söylemesi, keza O'nun kâinâtın kozmolojik, insanın biyolojik ve psikolojik evriminden söz ettiğini, canlı-cansız her şeyin kozmo-biyolojik ve rûhî bir evrim sonucu meydana geldiğini kabul ettiği³³ iddiaları bizce tutarlı değildir. Keza, ruhen yükselmeye dair görüşlerini evrimleşme olarak değerlendirmek³⁴, ilk varlık olarak açıkladığı ilk aklın çeşitli varlıklarda tezahür etmesine dair ifadelerini "evrim" olarak isimlendirmek de³⁵ bizce doğru isimlendirmeler değildir. Bu kavram kargaşasından dolayıdır ki, Mevlana'yı bir *evrimci yaratılışçı* olarak takdim edenler arasında da onun nasıl bir evrimi savunduğu konusunda farklı görüşler ortaya atılmış, örneğin biri onun özümleme ile evrimi savunduğunu iddia ederken³⁶ bir başkası bu iddianın kesinlikle doğru olmadığını söylemiştir.³⁷ Bu sadette Ateş'in "Kur'ân'a Göre Evrim Teorisi" adlı makalesinde değindiği ve evrimin aşamaları olarak takdim ettiği: *Anorganik evrim, organik evrim ve insanın kendi bünyesindeki evrimleşme* ifadelerinde de kavramların yerli yerinde kullanılmadığı kanaatinde olduğumuzu belirtmek isteriz.

Keza İzmirlî'nin Mevlana'nın: "*Ademoğlu, önce cansızlar âlemine geldi, oradan kalkıp nebat âlemine geçti, burada da yıllarca kaldı, cansızlar âlemini ve o âlemdeki kavgaları anladı. Nebat âleminden hayvan âlemine düştü, bu âlemde nebat halini hatırlamadı. Yüce Yaratan onu hayvanlar âleminden insanlar âlemine çekti. Böylece bir âlemde diğer bir âleme dolaşa dolaşa şimdi akıllı ve âlim oldu.*" Meâlindeki beytlerinde geçen "cansızlar âlemini ve o âlemdeki kavgaları anladı." Cümlesindeki bir tek "kavga" kelimesinden yola çıkarak Mevlana'nın, "tekâmül sisteminden ve hayat kavgalarından bahsettiğini iddia etmesi, "Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin andığı kavgalarla, Darwin'in

---

³³ . Mehmet Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, İnsan Yayınları, s. 95 vd. Bayraktar özümleme ile evrim'i şöyle açıklar: "Bunun esası şudur: Bitkilerin toprak, su ve onlarda bulunan çeşitli mineralleri ve elementleri özümleyerek, bitkileştirmeleri; bitkileri yiyen hayvanlarda bitkilerin hayvanlaşması, nihâyet hayvanları ve bitkileri yiyen insanda, bütün bunların özümlemesiyle insana dönüşmesidir. Böylece toprakta bulunan basit bir maddenin mesela bir demir zerresi insana kadar ulaşmasıyla insanlaşmış oluyor. İnsanla ve insanda en güzel şeklini alarak bir çeşit evrim geçiriyor." (s. 98)

³⁴ . Bayraktar, s. 97 (Nicholson, Translation of Eastern Poetry and Prose, s. 55'den).

³⁵ . Bayraktar, s. 96 (Mevlana, Mesnevî, Nicholson neşri, IV, 3259'dan).

³⁶ . Bkz. Bayraktar, a.g.e., s. 95.

³⁷ . bkz. Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlana*, s. 75 vd.

"Hayat Mücadelesi" arasında büyük bir benzerlik olduğunu iddia etmesi de³⁸ kanaatimizce böyle bir çıkarım için asla yeterli değildir. Bizce bu tür değerlendirmeler, bazılarının "*Rabbin dilediğini yaratır ve seçer*" (Kasas, 68) âyetindeki bir tek *seçme* kelimesine dayanarak Kur'ânda doğal seleksiyon yoluyla evrimleşmenin ifade edildiğini iddia etmeleri kadar zayıf bir iddiadır.

Marifetname

Marifetname adlı meşhur ansiklopedik eserinde İslam Filozoflarından nakil yoluyla zikrettiği bazı ifadelerden dolayı Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri de bazılarınca "Evrimci İslam Alimi" olarak nitelendirilmiş, İnsanın evrimin ürünü olduğunu Darwin'den önce Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın yazdığını, evrimci yaratılış düşüncesinin klasik anlamda son temsilcisinin Erzurumlu İbrahim Hakkı olduğu iddia edilmiştir.³⁹

Bu iddiaların tutarlılığını araştırmak için eserin aslına yönelerek incelemek gerekmektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin evrim manasında yorumlanan ifadeleri şöyledir:

"Hak Teâla'nın emir ve tesiriyle eflâk ve nücûm devr ü hareket eyleyip anasır-ı erbaayı (dört unsuru) istihâle-i mezkûra üzere (unsurların-dört unsurun- suret değişimi, birbirine dönüşmesi) birbirine mezc ve tahmîr etmişlerdir. Ta kim, izdivâc ve imtizâc-ı anasırdan ibtidâ ma'deniyyât hâsıl olup ândan nebâtât peydâ olup ândan hayvanât vücuda gelmiştir. Ve hayvan kemalini buldukta, insan zâhir olmuştur. Ve bu ecsâm-ı mürekkebâtın merâtib-i erbaa-i mezkûresi meyanında mütevassıt mürekkebât hem vardır. Amma ma'deniyyât ile nebatât arasında mütevassıt mercandır. Zira ki salabette hacir gibidir. Ve nebat gibi zerre be-zerre ka'r-ı deryadan bitip vech-i maden yukarı gelip yabis oldukta berk olur. Ve amma nebatat ile hayvanât arasında mütavassıt nahli-i hurmadır. Zira ki ol nebat iken hayvan gibi müzekkerine mukarin olmadıkça neticesi hurma olmaz. Ve başını kat'etseler helâk olup kuruyup berk ve bârî kalmaz. Ve amma hayvanât ile insan arasında mütavassıtların azharı maymundur. Zira ki, cümle azası şa'r ve zenebden maada bîrunu ve derûnu insana müşâbihtir. Ve bu mütavassıtların vücudunda hikmet budur ki, her biri kendi mertebesi esfelinden nihâyet-i a'lâsına vasıl olup merâtib-i mevcudât ol teselsül ile müretteb ola ve mertebe-i insaniyede nihâyet bula. Pes, tetimme-i devr-i zaman ve zübde-i eczâ-i cihân vücûd-i insandır. Ve âbâ-i

---

³⁸ . İ. Hakkı İzmirli, *İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1981, s. 36, 44

³⁹ . Bu tür iddialara örnek olarak internetten takip edilebilecek şu yazılara bakılabilir: Ahmed Baki, "Marifetnamede Evrim Açıklaması"; Özer Ozankaya, "İnsanın da Evrim Ürünü Olduğunu Darwin'den Önce Erzurum'lu İbrahim Hakkı Yazmıştı"; Kerem Doksat: Evrim tezini Marifetname adlı eserinde şöyle özetledi...; Ahmet F. Yüksel, "İbrahim Hakkı Erzurumi, Mevlana, İkbâl ve Evrim Teorisi"; İsmail Yakıt, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Evrimle İlgili Görüşlerinin Analizi", *Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, Erzurum, 2007; II, 179-189

seb'a-i ulviyyenin ve ümmehât-i Erbaa-i süfliyyenin ve mevâlîd-i selâse-i mürekkebenin hulasa-i netâici beden-i insandır. Belki, illet-i ğâiyye-i her dû-cihân ancak hazret-i insandır."

İbrahim Hakkı Hazretlerinin yukarda naklettiğimiz ifadelerine dayanarak onun hakkında bu tür iddialarda bulunmanın temelinde, ifadelerindeki istihale kavramını evrim olarak değerlendirmek yatmaktadır. Bu ifadeleri sadeleştirilirken, istihale yerine evrim tabiri kullanılmış bazen de istihale denip parantez içinde evrim ifadesi yazılmıştır. Keza, madenlerle bitkiler, bitkilerle hayvanlar, hayvanlarla insanlar arasında her iki türe benzerlik gösterdiği gerekçesiyle "iki tür arasında olan" manasında kullandığı "mutavassıt" tabirini aracı, vasıta veya geçit olarak isimlendirmek de doğru değildir. Çünkü böyle denerek adetâ bu varlıkların bir türden diğerine aracılık yaptığı, geçiş formu olduğu ima edilmiş oluyor.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin daha 10 sayfa önce (s. 18) ilk insanın yaratılışıyla alakalı olarak söyledikleri göz önüne alındığında yukarıdaki naklinden maksadının evrimi savunmak olmadığı açık bir şekilde anlaşılacaktır. Çünkü şöyle diyor:

"Ba'dehu, Hak Tealâ baba-i âlem ebu'l-beşer olan Adem (a.s)'i halk etmek murad eyledikte Azraîl (a.s)'i gönderip yeryüzünde ekâlîm-i seb'a'dan enva-i turâb almıştır. Ba'dehu Cebraîl (a.s)'i gönderip ol tîn-i yâbis'i 40 gün tahmîr kılmıştır. Ba'dehu Hak Tealâ onu Ahsen-i takvîm üzere batn-ı Vâdi-i Nu'mân'da tasvîr etmiştir..."

Devamında Hz. Âdem'in daha sonra semavata ref' edilip Cennetu'l-Firdevs'e konuluşunu... Hz. Havva'nın sol eğri kaburgasından yaratıldığını anlatır... Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili olarak bu açıklamalarda bulunan bir zatın İslam filozoflarından naklettiği yukarıdaki ifadelerine dayanarak evrimci olduğunu iddia etmek doğru olmasa gerektir. Çünkü böyle bir anlayışa sahip olsa burada bir açıklama yapar, en azından günümüzde evrimci yaratılış teorisini savunanların yaptığı gibi bir takım teviller yapardı...

Mevlana'nın ifadelerinde olduğu gibi, bu ifadelerle tahavvülat-ı zerrat'tan (atom ve moleküllerin hal değiştirmesi) bahsedildiğini, elementlerin kademe kademe çeşitli mertebelerden geçerek insan vücudunda yer aldığına işaret edildiğini söyleyebiliriz.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bir kaç paragraf sonra söyledikleri şu ifadeler bu anlayışı destekler mahiyettedir:

"O vücûd-i sârî, âlem-i nebatâta girerken bazı âfât ârız olup nebât olamaz. Yahud nebat olur, lakin kemaline ermezden mukaddem fasid olur... Ve kâh olur ki, itidaldan baîd olan nebâta red olunup ekl-i hayvana layık olmaz ve kâh olur ki ekl-i hayvana layık olur lakin kable'l-ekl zâil olur... Ve kâh olur ki bir hayvan kâbil-i ekl-i insan olmuş iken kable't-tenâvül ol hayvan fasid olur ve hayvanı insan mertebesine nakl ettirmekten mani' olur. Ve kâh olur ki, insan mertebesine nakl eder lakin kemal mertebesine vasıl olamaz ve akl-ı küll'i bulamaz. Dünyaya hayvan gelir nâdân gider. Ve Kâh olur ki,

merâtib-i urûcu tayy edip hâkden eşcâra gelip süratle fevâkih suretine girip gıda-i insan olup nutfe şeklini bulup insan suretine gelir ve âkıl ve ârif olur lakin akl-ı evvele vasıl olamaz, kemalini bulamaz (s. 29).

Bu ifadeler göz önüne alındığında, yukarda anlatılmak istenen şeyin tahavvülat-ı zerrât denilen elementlerin hal değiştirmesi olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Yani elementler cansız varlıklardan bitkilere, bitkilerden hayvanlara, bitki ve hayvanlardan insanlara geçerek onlara dönüşmektedirler.

Başka bir ifadeyle, anlatılmak istenen şey, elementler yoluyla birbirine bağlanmış olan varlıkları tasniften, sınıflandırmadan ibarettir. O günkü bilgiler ışığında varlıkları cemadât, nebatât, hayvanât ve insan olarak sınıflandırmıştır. Bu arada bazı varlıkların iki ayrı türe yakın olduğuna işaret edilmiş bu sadedde mantarları cansızlarla bitkiler arasına, hurma ağacını bitkilerle hayvanlar, nasnas veya maymunu da hayvanlarla insanlar arasına yerleştirmiştir. Oysa mantarların bitki olduğunda bir şüphe olmadığı gibi hurma ağacının bitki olduğunda da hiçbir şüphe yoktur. Hurma ağacından daha ilginç özellikler taşıyan pek çok bitki vardır. Örneğin etobur bitkiler böcek, kurbağa vs. avlamaları sebebiyle hurma ağacından daha çok hayvan özelliği gösterirler. Ancak bu durum da onları bitki olmaktan çıkarmaz.

Maymun ve nasnas konusuna gelince, bugün yeryüzünde insan-maymun arası bir varlık olmadığını, insanlarla maymunların birbirlerinden kesin çizgilerle ayrıldıklarını, insanların maymunlardan ruh, akıl, duygular vb. yönlerden çok farklı oldukları gibi, beden ve azaları bakımından da çok farklı olduklarını biliyoruz.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin evrim manasında yorumlanan yukarda zikrettiğimiz ifadelerinin bir nakilden ibaret olduğunu belirtmiştik. Muhtemelen kökeni Yunan felsefesine dayanan ve çeşitli eserlerde rastlanan bu nevi ifadeler, bizce eser sahibine göre değerlendirilmelidir. Çünkü aynı söz söyleyenin niyetine göre farklı mana taşıyabilir. Dolayısıyla sözün kime ait olduğuna bakılıp, ona göre değerlendirilmesi uygun olacaktır.

Sonuç olarak, Kur'ân âyetlerinde evrimi destekleyen hiçbir ifade bulunmamakta, tam aksine türlerin müstakil olarak yaratıldığına işaret edilmektedir. İlk insan olan Âdem'in topraktan yaratıldığı hususu ise sarîh ifadelerle belirtilmektedir. Bu konuda aksi görüşler ileri sürenlerin ellerinde kat'i bir delil olmayıp, ileri sürdükleri iddialar, kendi görüşleri istikametindeki tevillerden başka bir şey değildir. Hatta bu teviller çoğu kere âyetlerin manasını tahrif etmeye kadar varabilmektedir. Diğer bir ifadeyle ancak kendi zanlarına tabi olmaktadır. Zanna tabi olmak ise bilimsel bir yaklaşım değildir. Çünkü âyette ifade edildiği gibi, "*Zan hakikat adına bir şey ifade etmez!*" (Necm, 53: 28).

Mevlana, Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri ve diğer İslâm âlimlerine nisbet edilen "evrimci" iddiaları da tutarsız olup, Kur'ân âyetleri karşısında sergilenen zorlamalı yorumların İslâm âlimlerinin çeşitli ifadeleri hakkında da sergilendiğine şahit oluyoruz.

KAYNAKÇA

- Akbay, S. (1983). *Bilinmeyene Doğru*. İzmir.
- Akkal. (İslamiyat.com'dan). *er-Redd ala Abdussabur Şahin*.
- Ateş, Süleyman. (1975) "Kur'ân-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XX.
- Atiyye, Hâmid. (1987). *Halku'l-İnsan beyne'l-İlmi ve'l-Kur'ân*. Tunus: Mües sesâtu b. Abdillâh.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*.
- Dawkins, R. (1998). *Kör Saatçi*. (çev: Feryal Halatçı). Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları/Semih Ofset.
- Duman, M. Zeki. (1991). ***Kur'ân-ı Kerîm ve Tıbbâ Göre İnsanın Yaratılışı ve Tüp Bebek Hadisesi***, Nilyay. İzmir.
- Güllüce, Veysel. "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerine İsnat Edilen Evrim Görüşlerinin değerlendirilmesi" Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, Erzurum.
- Hamidullah, M. (1978). "*Halku'l-Kâinât ve Aslu'l-Envâ Hasebe'l-Kur'ân ve'l-Müfekkiri'ne'l Müslimin*". (Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Prof. M. Tayyib Okıç Armağanı içinde). Ankara: Sevinç Matbaası.
- İbnu'l-Cevzî, Cemaluddin. (1987). *Zadu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. Beyrut.
- İzmirli, İsmail Hakkı. (1981). *İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- İslamoğlu, M. (2016). *Tabiat ve Kur'ân Âyetleri Işığında Yaratılış ve Evrim*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed. (1988). *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut
- Maverdî, Ebu'l-Hasen. (1992). *en-Nüket ve'l-Uyûn*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Öztürk, Mustafa. (2016). *Kur'ân ve Yaratılış*. İstanbul: Kuramer.
- Öztürk, Yaşar Nuri. (1992). *Mevlana ve İnsan*, Yeni boyut, İstanbul.
- Râzî, F. (1990). *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*. Beyrut.
- Şahin, A. (t.y.) *Ebi Âdem Kıssatu'l-Halikatî Beyne'l-Usturatı ve'l-Hakikatî*. Kahire: Daru Ahbari'l-Yevm.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. (1992). *Câmiu'l-Beyân fî Te'vili'l-Kur'ân*. Beyrut.
- Tarlacı, S. (2017). *Mağaradan Mars'a*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Ulutürk, V. (1995). *Kur'ân-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Yakıt, İsmail. (1993). *Batı Düşüncesi ve Mevlana*, Ötüken Neşr., İstanbul.

"Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Evrimle İlgili Görüşlerinin Analizi", Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, Erzurum.

Yıldız, S. (1992). *Kur'ân Işığında Yaratılış Konuları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.